

میزان انطباق دیدگاه ابن عربی در مظهریت تام خلیفة الله با قرآن کریم

رضا نوروزی*

چکیده

قرآن کریم جایگاه ویژه‌ای برای انسان قائل است که دیگر مخلوقات از آن بی‌بهره‌اند. از جمله مقام خلیفة الله است که حتی ملائکه، امکان دستیابی به این مقام را ندارند. یکی از پرسش‌های اساسی در این باره آن است که چرا و چگونه انسان می‌تواند به این مقام بار یابد؟ قرآن با اشاره به تعلیم اسمای الهی به آدم علیه السلام، شایستگی او را برای خلافت بیان می‌کند. ابن عربی با طرح مسئله مظهریت تامه خلیفة الله به تبیین سرّ خلافت پرداخته است. در این مقاله، پس از بررسی آیات قرآن در مورد خلافت آدم و تبیین دیدگاه ابن عربی در بحث مظهریت تام خلیفة الله، به مقایسه این دو، میزان همخوانی ایده ابن عربی با قرآن پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی

خلیفة الله، خلافت الهی آدم، اسما الهی، مظهر اتم، ابن عربی.

طرح مسئله

«خلافت الهی انسان» به منزله عالی‌ترین درجات کمال، از اساسی‌ترین مباحث در حوزه دین و عرفان است. در متون اسلام به مقام خلافت الهی توجه ویژه‌ای شده است و زبان وحی در سراسر قرآن کریم، خلافت الهی انسان را تبیین و تفسیر می‌کند؛ چراکه هدف آیات این است که انسان با تعلیم اسمای حسنا الهی و تهذیب نفس و تزکیه روح به کمال نهایی بار یابد و به مقام منبع خلافت الهی نائل شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۴۹)

r.nourouzy@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۱/۲/۲۰

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه قم.

تاریخ دریافت: ۹۰/۹/۲۳

همچنین در قرآن کریم و روایات، مسئله خلافت الهی انسان با بحث خلقت او و مباحثی مانند نبوت و امامت گره خورده و از این رو دارای اهمیت ویژه‌ای است و جزء اصلی‌ترین تعالیم دین به حساب می‌آید. در عرفان به سیر انسان و باریابی او به مقام خلافت توجه بسیاری شده است. بیشتر مباحث عرفان درباره توحید و موحد است. (همو، ۱۳۷۲: ۵۴۷) موحد حقیقی همان انسان کامل است و در بحث انسان کامل نیز مقام خلافت او از مهم‌ترین مباحث است.

یکی از محورهای مهم در موضوع خلافت، سرّ خلافت انسان و چرایی گزینش او برای این مقام می‌باشد که با روشن شدن جایگاه مقام خلافت الهی در قرآن و عرفان، جایگاه این مسئله نیز روشن می‌شود. در این مقاله به بررسی تطبیقی مظهر تام بودن خلیفه‌اللّهی - که سرّ مقام خلافت الهی انسان از دیدگاه عرفان اسلامی و قرآن بشمار می‌آید - پرداخته می‌شود تا میزان نزدیکی عرفان اسلامی به قرآن کریم در این مسئله روشن شود. پرسش اصلی آن است که چه ویژگی‌هایی در انسان وجود دارد که او را آماده پذیرش خلافت الهی می‌کند و رمز و راز گزینش انسان از بین همه مخلوقات برای جانشینی خداوند چیست؟ نگارنده معتقد است سرّ خلافت انسان در قرآن و عرفان محی‌الدینی، توانایی خلیفه برای بروز دادن جمیع اسمای الهی است.

معناشناسی خلافت

از دیدگاه لغت‌شناسان، خلافت به معنای در پی کسی آمدن و جای او قرار گرفتن می‌باشد؛ «خَلَفَهُ فِي قَوْمِهِ خَلْفَةً» یعنی جانشین او در میان قومش شد. (ابن‌منظور، ۲۰۰۰: ۵ / ۱۳۲) خلافت مصدر است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۳) «خَلَفْتُ فَلَانًا عَلَى أَهْلِهِ وَ مَالِهِ خَلْفَةً، صَرْتُ خَلِيفَةً.» (فیومی، ۱۴۰۵: ۱ / ۱۷۸) از آنجاکه در خلافت، دومی بعد از اولی می‌آید، به آن خلافت می‌گویند. (ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۲ / ۲۱۰) خلیفه به معنای جانشین سابق می‌باشد: «الْخَلِيفَةُ: مَنْ اسْتَخْلَفَ مَكَانَ مَنْ قَبْلَهُ وَ يَقُومُ مَقَامَهُ.» (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۴ / ۲۶۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۹۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۲۴) البته نیابت از غیر ممکن است به دلیل غیبت منوب‌عنه، مرگ یا ناتوانی او یا تشریف مستخلف باشد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۴)

«تَاء» در «خَلِيفَةُ» نه برای تأنیث که برای مبالغه است: «وَ التَّاءُ فِي الْخَلِيفَةِ لِلْمِبَالِغَةِ كَمَا فِي الْعَلَّامَةِ، فَهُوَ أَدَلُّ عَلَى مَفْهُومِهِ مِنَ الْخَلِيفِ.» (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۳ / ۱۱۱) چنان‌که در کلمه «بصيرة» در آیه «بَلِّغِ الْإِنْسَانَ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةً» برای مبالغه می‌باشد. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۲۹) «وَ الْخَلِيفَةُ أَصْلُهُ خَلِيفٌ بَغَيْرِ هَاءٍ لِأَنَّهُ بَعْثُ الْفَاعِلِ وَ الْهَاءُ مِبَالِغَةٌ مِثْلُ عَلَّامَةٍ.» (فیومی، ۱۴۰۵: ۱ / ۱۷۸)

جمع خلیفه، «خلائف» می‌باشد و «خلفا» جمع خلیف است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۴؛ ابن‌منظور، ۲۰۰۰: ۵ / ۱۳۲) البته برخی معتقدند خلفا و خلائف هر دو جمع خلیفه هستند. (حوزی شرتونی، ۱۴۰۳: ۱ / ۲۹۶) بیش از آنکه معنای لغوی خلافت مهم باشد، مراد اصطلاحی آن اهمیت ویژه‌ای دارد؛ چراکه خلافت و خلیفه، معانی گوناگونی در استعمال‌های خود دارند. در نتیجه پیش از پرداختن به بحث سرّ خلافت الهی انسان

باید به خوبی مراد از «خلافت» روشن شود تا اولاً، مانع بروز اشتباه در این بحث گردد و ثانیاً، چارچوب بحث با توجه به معنای خلافت الهی روشن شود.

مراد از مقام خلافت در این مقاله، جانشینی و خلافتی است که انسان کامل از جانب خداوند در عالم دارد که در امر مرجعیت دینی یا رهبری سیاسی منحصر نیست؛ بلکه یک مقام عینی و حقیقی است که براساس آن خلیفه خدا واسطه فیض به همه عالم در همه امور تکوینی یا تشریحی می‌باشد و هم در نزول فیض وجودی به عالم و هم در امور دینی و هدایت‌بخشی تشریحی به انسان‌ها و زعامت امور اجتماعی آنها بر عالم و انسان‌ها ولایت و خلافت دارد.

در علم کلام - به‌ویژه نزد اهل سنت - وقتی سخن از «خلافت» به میان می‌آید، مراد خلافت و امامت بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌باشد و به رهبری سیاسی و اجتماعی بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نظر می‌شود. (ایجی، بی تا: ۳۹۵؛ تفتازانی، ۱۴۰۹: ۵ / ۲۳۲؛ سبحانی، ۱۴۱۷: ۴ / ۷) حتی خلافت انبیا و اولیای الهی در خلافت ظاهری دینی و اجتماعی منحصر می‌شود؛ اما این معنا از خلافت مورد نظر نیست؛ چراکه خلافت ظاهری فقط یکی از شئون خلافت الهی است و مقام خلافت در این نوشتار بر مقام خلافت الهی با همه گستردگی آن در امور تکوینی و تشریحی و با همه وسعت دامنه آن در مورد انسان‌ها و دیگر موجودات عالم تمرکز دارد. همچنین سخن ما بر سر خلیفه‌الله و خلافت از جانب خداوند می‌باشد. از این رو اینکه گاهی در مباحث کلامی فقط به خلافت از جانب رسول خدا توجه می‌شود - بدون اینکه خلافت از جانب خدا مقصود باشد - و این مورد نظر ما نیست.

خلافت الهی، کمالی حقیقی

خلافت - با تبیینی که از معنای آن ارائه شد - یک امر قراردادی نیست؛ بلکه یک مقام حقیقی و حقیقت عینی می‌باشد. مقام بلند جانشینی خدا نمی‌تواند یک امر اعتباری باشد؛ بلکه این خلافت الهی که در هستی تأثیر می‌گذارد و اوصاف و آثار حقیقی فراوانی را به دنبال دارد، از سنخ کمال حقیقی است که در تکوین دارای آثار گسترده‌ای می‌باشد. (امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۵: ۲ / ۲۶۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۲: ۱۷۸) از جمله این آثار تکوینی، ولایت تکوینی خلیفه بر عالم است و او می‌تواند هرگونه تصرفی را در عالم انجام دهد. ماده کائنات در دست قدرت او مطیع و نرم است و عالم فرمان‌بردار او خواهد بود. در نتیجه معجزات و کرامات انبیا و اولیا تصرفاتی است که خلفای خداوند در عالم انجام می‌دهند و این تصرفات، جلوه‌ای از خلافت الهی آنها می‌باشد.

آیات قرآن کریم (بقره / ۳۱ - ۳۰) با بیان اینکه تعلیم اسمای الهی مینا و ویژگی اصلی لیاقت یافتن برای پذیرش خلافت الهی است، این مقام را یک مرتبه عینی و تکوینی معرفی می‌کنند که انسان می‌تواند با دستیابی به این ویژگی، خود را به مقام خلافت الهی برساند.

با این توضیح، همان‌گونه که نباید خلافت انبیا و اولیای الهی را در خلافت ظاهری سیاسی و اجتماعی منحصر کرد، خلافت آنها را به شئون اعتباری نیز نباید فروکاست.

در عرفان اسلامی نیز وقتی سخن از خلافت الهی به میان می‌آید، منظور یک مقام عینی و حقیقی است، نه یک امر اعتباری و قراردادی. از این رو شرایط و ویژگی‌هایی که در عرفان برای صعود به این مقام به تفصیل بررسی می‌شود و نتایجی که از این مقام به بار می‌آید، همه با توجه به این مقام عینی و حقیقی می‌باشد. براساس همین عینیت و حقیقی بودن مقام خلافت است که سرّ خلافت، یعنی ویژگی‌ها، مبانی و شرایطی که رسیدن به این مقام حقیقی لازم دارد، مطرح می‌شود. به عبارت دیگر، جانشینی خداوند در عالم به عنوان یک منصب تکوینی، نیازمند مبانی و شرایطی در خلیفه می‌باشد که در پرتو تحقق این امور، وی لیاقت به دوش کشیدن آن مقام را پیدا می‌کند.

در این مقاله نیز براساس همین امر، در ابتدا سرّ خلافت با توجه به آیات قرآن کریم تبیین می‌شود و سپس با توجه به دیدگاه ابن عربی، به بررسی مبانی خلافت پرداخته می‌شود تا انطباق این دو تبیین شود.

الف) سرّ خلافت انسان در آیات قرآن کریم

آیات فراوانی از قرآن کریم جانشینی انسان را مطرح کرده‌اند؛ همچون آیه مربوط به خلافت حضرت داوود علیه السلام:

يا داوود اِذَا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ. (ص / ۲۶)

ای داوود! ما تو را خلیفه و نماینده در زمین قرار دادیم پس در میان مردم به حق داوری کن و از هوای نفس پیروی مکن که تو را از راه خدا منحرف سازد. کسانی که از راه خدا گمراه شوند، عذاب شدیدی به خاطر فراموش کردن روز حساب دارند.

همچنین آیاتی که خلافت انسان را مطرح کرده، آن را به همه نسبت می‌دهد:

وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ. (اعراف / ۶۹)

و به یاد آورید هنگامی که شما را بعد از قوم نوح جانشینان قرار داد.

وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ. (نمل / ۶۲)

و شما را خلفای زمین قرار می‌دهد.

ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ. (یونس / ۱۴)

سپس شما را جانشینان آنها در روی زمین - پس از ایشان - قرار دادیم تا ببینیم شما چگونه عمل می‌کنید.

برخی از این آیات به خلافت انسان از جانب خداوند توجهی ندارد؛ بلکه خلافت امت‌های کنونی برای امت‌های پیشین اراده شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۴۳) یا دست‌کم اثبات اینکه خلافت الهی انسان مقصود آیه باشد، مشکل است. (اعراف / ۶۹؛ نمل / ۶۲؛ یونس / ۱۴) از طرف دیگر، گرچه برخی از آیات ناظر

به خلافت «الهی» انسان هستند، به سرّ خلافت اشاره ندارد. (ص / ۲۶) بنابراین در بررسی سرّ خلافت، توجه ما به آیات ۳۰ تا ۳۳ سوره بقره منحصر می‌شود؛ چراکه سرّ خلافت مطلق انسان در این آیات بیان شده است.

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ * وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَتُبْتُونَ بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ * قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ * قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ الْغَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ. (بقره / ۳۳ - ۳۰)

و چون پروردگارت به فرشتگان گفت: من می‌خواهم در زمین جانشینی بیافرینم، گفتند: در آنجا مخلوقی پدید می‌آوری که تباهی کند و خون‌ها بریزد؟ با اینکه ما تو را به پاکی می‌ستاییم و تقدیس می‌گوییم؟ خداوند فرمود: «من چیزی می‌دانم که شما نمی‌دانید». سپس علم همه اسما را به آدم آموخت. بعد آنها را به فرشتگان عرضه داشت و فرمود: «اگر راست می‌گویید، اسامی اینها را به من خبر دهید.» فرشتگان عرض کردند: «منزهی تو! ما چیزی جز آنچه به ما تعلیم داده‌ای، نمی‌دانیم. تو دانا و حکیمی.» فرمود: «ای آدم! آنان را از اسامی اینها آگاه کن.» هنگامی که آنان را آگاه کرد، خداوند فرمود: «آیا به شما نگفتم که من، غیب آسمان‌ها و زمین را می‌دانم و نیز می‌دانم آنچه را شما آشکار می‌کنید و آنچه را پنهان می‌داشتید.»

در این آیات، حقیقت خلافت در زمین و آثار و خواص آن بیان شده است و این مطلب برخلاف سایر داستان‌های قرآنی تنها در همین جا بیان شده و تکرار نشده است. (طباطبایی، ۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۶)

انحصار مقام خلافت برای انسان

قرآن کریم جایگاه ویژه‌ای برای انسان قائل است که دیگر مخلوقات از آن بی‌بهره‌اند. این امر با دقت در آیات قرآن کریم، به‌ویژه آیات مورد بحث و آیه امانت (احزاب / ۷۲) روشن می‌شود. مقام خلیفه‌اللهی از جمله مقامات ویژه انسان و منحصر در او می‌باشد که حتی ملائکه، امکان دستیابی به این مقام را ندارند. سیاق آیات خلافت آدم این است که خداوند در مقام اعطای کرامت و کمال به انسان است؛ کرامتی که به زمینه مناسبی همچون علم به اسما نیاز دارد و ملائکه از این زمینه محروم‌اند. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۶۰) شیخ مفید در تفسیر این آیات می‌گوید خداوند به ملائکه تنبیه داد که آدم برای خلافت از آنها سزاوارتر است؛ چراکه او از آنها به اسما عالم‌تر و در علم انبیا از آنها افضل است.^۱ (مفید، ۱۴۲۴: ۴۱) علامه طباطبایی^{رحمته‌الله} نیز در تفسیر این آیه می‌فرماید:

۱. فَنبَّهَ اللَّهُ تَعَالَى الْمَلَائِكَةَ عَلَى أَنَّ آدَمَ أَحَقُّ بِالْخِلَافَةِ مِنْهُمْ، لِأَنَّهُ أَعْلَمُ مِنْهُمْ بِالْأَسْمَاءِ، وَ أَفْضَلُهُمْ فِي عِلْمِ الْأَنْبَاءِ.

خدای سبحان در پاسخ و رد پیشنهاد ملائکه، مسئله فساد در زمین و خونریزی در آن را از خلیفه زمین نفی نکرد و نیز ادعای ملائکه را (مبنی بر اینکه ما تسبیح و تقدیس تو می‌کنیم) انکار نکرد؛ بلکه آنان را بر دعوی خود تقریر و تصدیق کرد. در عوض، مطلب دیگری عنوان نمود؛ اینکه در این میان امری هست که ملائکه قادر بر ایفای آن نیستند و نمی‌توانند آن را تحمل کنند؛ ولی این خلیفه زمین قادر بر تحمل و ایفای آن است. این خلیفه از خدای سبحان کمالاتی را نمایش می‌دهد و سری را از او تحمل می‌کند که در وسع و طاقت ملائکه نیست. (۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۷)

پس عدم شایستگی ملائکه برای مقام خلافت، به دلیل عالم نبودن آنها به جمیع اسما مربوط است. در روایات نیز تصریح شده است که ملائکه خود را سزاوار به خلافت تصور می‌کردند؛ (صدوق، ۱۳۹۵: ۱ / ۱۴؛ همو، بی‌تا: ۲ / ۴۰۲؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۷۱؛ قمی، ۱۳۶۷: ۱ / ۳۷؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۷۵ / ۲۵۵) اما خداوند پاسخ سربسته‌ای به آنها داد^۱ که این پاسخ به‌طور اجمالی بر عدم شایستگی ملائکه و شایستگی آدم دلالت دارد. توضیح این پاسخ اجمالی در مراحل بعدی برای ملائکه آشکار شد که آیات بعدی بیانگر آن است. (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۱ / ۱۷۳)

سرّ خلافت در تعلیم اسما

اصلی‌ترین امری که در این آیات به‌عنوان مبنای پذیرش خلافت الهی از جانب آدم مطرح شده است، تعلیم اسمای الهی به اوست. پس از اینکه خداوند فرشتگان را از امر خلافت آگاه ساخت، آنها پرسیدند «آیا در زمین مخلوقی پدید می‌آورد که تباهی کند و خون‌ها بریزد، با اینکه ما تو را به پاکی می‌ستاییم و تقدیس می‌گوییم؟» (بقره / ۳۰) این کلام ملائکه اشاره دارد آدم زمینی، از آن جهت که فسادآفرین و خون‌ریز است، شایستگی خلافت الهی را ندارد و از طرف دیگر، ادعای شایستگی خودشان برای مقام خلافت را به‌وسیله تسبیح و تقدیس الهی می‌رساند. که چنانچه گذشت در روایات معصومین نیز به این امر اشاره شده است. خداوند ابتدا پاسخی اجمالی به آنها داد «من چیزی می‌دانم که شما نمی‌دانید». (بقره / ۳۰) که در مراحل بعدی توضیح و تفصیل آن آشکار می‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱ / ۱۷۳) و مشخص می‌شود چرا ملائکه شایستگی خلافت را ندارند ولی آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) این شایستگی را دارد؛ لذا خداوند بلافاصله پس از پاسخ سربسته‌ای که به آنها داد در آیه بعدی (بقره / ۳۱) سخن از تعلیم اسما به آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) به‌میان می‌آورد: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» چنانچه مفسران به تصریح یا با اشاره بیان کرده‌اند، (مفید، ۱۴۲۴: ۴۱؛ همو، ۱۴۱۳: ۱ / ۱۹۳؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۱ / ۳۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۲۴؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲ / ۳۱۹؛ شبّر، ۱۴۱۲: ۴۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۲۲۶؛ طباطبایی، ۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۷؛

۱. اِنِّي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ. (بقره / ۳۰)

خمینی، ۱۳۸۶: ۲ / ۲۶۹؛ مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱ / ۱۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱ / ۱۷۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۶۵ و ... این آیه درحقیقت بیان علت شایستگی آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) برای دریافت مقام خلافت الهی می‌باشد.

یکی از مفسران در ذیل این آیه می‌نویسد:

پس از اعلام جعل خلیفه در آیه قبل، این آیه و دو آیه بعد در پی تبیین سرّ جعل خلیفه و اثبات شایستگی آدم و عدم شایستگی فرشتگان برای منصب خلافت است. از این آیه برمی‌آید که راز خلافتِ آدم، نفی فساد و خونریزی نیست؛ زیرا خداوند آن را نفی نکرده است؛ چنان‌که به‌دست می‌آید عدم شایستگی فرشتگان برای خلافت، عدم تسبیح و تقدیس آنان نیست؛ زیرا آن نیز نفی نشده و فرشتگان در ادعای تسبیح و تقدیس تکذیب نشدند؛ بلکه رمز و راز خلافتِ آدم، تحمّل و آگاهی از چیزی است که فرشتگان توان تحمل و استعداد ادراک آن را ندارند و آن اسمایی است که مطابق آنچه در آیات بعد می‌آید، غیب آسمان‌ها و زمین به حساب می‌آید. آگاهی به چنین اسما و حقایق غیبی است که سبب امتیاز آدم بر فرشتگان است. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۶۵)

این آیه با بیان اینکه تعلیم اسمای الهی، مبنا و ویژگی اصلی لیاقت یافتن برای پذیرش خلافت الهی است، بیان می‌کند که این یک مرتبه عینی و تکوینی است که چون ملائکه الهی این ویژگی را ندارند، نمی‌توانند به آن مقام بار یابند و از طرف دیگر، انسان می‌تواند با دستیابی به این ویژگی، خود را به مقام خلافت الهی برساند.

سر خلافت در تعلّم اسما

خداوند آدم علیه السلام را پس از تعلیم اسما، معلم فرشتگان معرفی می‌کند و او را مأمور آگاه ساختن آنها از اسما قرار می‌دهد. این امر از شئون خلیفه‌الله است که از جانب خداوند به رساندن فیض به عالم می‌پردازد. شیخ مفید تصریح می‌کند که این آیات به دو دلیل، حضرت آدم را سزاوارتر از ملائکه برای امر خلافت معرفی می‌کند: یکی اعلم بودن او نسبت به اسما و دیگری افضلیت او نسبت به ملائکه در علم انبیا. (مفید، ۱۴۳۴: ۴۱؛ همو، ۱۴۱۳: ۱ / ۱۹۶)

مراد از اسما

شیوه بیان قرآن کریم درباره اسما و تعلیم آنها اشعار دارد که اسمای موردنظر یا مسمای آنها، موجوداتی دارای عقل بوده‌اند. شاهد باشعور بودن آنها نیز رجوع ضمیر مذکر عاقل در عبارت «عرضهم علی الملائکه» و همچنین اسم اشاره مختص به عقلا در عبارت «أَتِيُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ» می‌باشد. از طرف دیگر، برخی از مفسران با توجه به سیاق این آیات، اسما را همان حقایق غیبی عالم می‌دانند؛ چراکه خداوند در جواب

ملائکه که انسان را به سبب فساد و خونریزی برای مقام خلافت شایسته نمی‌دانستند، فرمود: «إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» و پس از تعلیم اسما به آدم نیز فرمود: «أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» سیاق این آیات نشان می‌دهد مراد از غیب سماوات و ارض، همان اسمای تعلیم داده شده به آدم می‌باشد. با توجه به این آیات، ابتدا باشعور بودن اسما و سپس غیب و باطن آسمان و زمین بودن آن استفاده می‌شود. (طباطبایی، ۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۸ - ۱۱۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۶۹)

علامه طباطبایی نیز این غیب آسمان و زمین را همان خزائن غیبی نزد خدا می‌داند:

وقتی این جهات نام‌برده، یعنی عمومیت اسما و اینکه مسماهای به آن اسما، دارای زندگی و علم بوده‌اند و اینکه غیب آسمان‌ها و زمین بوده‌اند، در نظر گرفته شوند، آن‌گاه با کمال روشنی همان مطلبی از آیات مورد بحث استفاده می‌شود که آیه «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ» (حجر / ۲۱) درصدد بیان آن است ... این موجودات زنده و عاقلی که خدا بر ملائکه عرضه کرد، موجوداتی عالی و محفوظ نزد خدا بودند که در حجاب‌های غیب محبوب بودند و خداوند هر اسمی را که در عالم نازل کرد، با خیر و برکت آنها نازل کرد و هر چه که در آسمان‌ها و زمین هست، از نور و بهای آنها مشتق شده است ... (۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۸ - ۱۱۷)

در مقابل این تفسیر، برداشت دیگری وجود دارد که مراد از اسما را صرف الفاظ و اسمای اشیا می‌داند؛ اما اشکالات اساسی، مانع از پذیرش این تفسیر می‌گردد؛ از جمله اینکه: اولاً، علم به چنین اسمایی نمی‌تواند معیار و ملاک خلافت واقع شود؛ به نحوی که ملائکه الهی به دلیل عدم علم به این الفاظ، از شایستگی خلافت الهی محروم باشند و آدم در اثر یادگیری این الفاظ به مقام شامخ خلافت الهی دست یابد. همچنین علم به این الفاظ و لغات کمال به حساب نمی‌آید تا آدم براساس آن بر ملائکه الهی برتری پیدا کند. ثانیاً، در عالم ملائکه و ملکوت، الفاظ و تلفظ مطرح نیست و ملائکه بدون احتیاج به لغت و تکلم، اسرار قلبی هر کس را می‌دانند.

ثالثاً، هر قومی واژه‌های مخصوص به خود و متفاوت با دیگر اقوام دارد؛ حال آن‌که الفاظی که به آدم تعلیم داده شد، براساس زبان کدام قوم و طائفه است؟ (طباطبایی، ۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۱۷۴) البته لازمه علم به اسما - در تفسیری که اسما را حقایق و غیب آسمان و زمین و خزائن غیب الهی می‌داند - علم به همه مراتب پایین‌تر و همچنین اسمای ظاهری و لفظی آنها نیز خواهد بود. بنابراین علم به خزائن غیب الهی، علم به همه حقایق مادون آن و در نتیجه علم به اسما و الفاظ همه اشیا این عالم مادی نیز می‌باشد. از این رو روایات، اسمای کوه‌ها، دره‌ها، درختان و ... را به‌عنوان اسمای تعلیمی به آدم معرفی می‌کنند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱ / ۳۲) که این هیچ منافاتی با علم به حقایق همه امور از جمله این اشیا ندارد.

جامعیت انسان در تعلیم جمیع اسما

کلمهٔ اسما در آیه جمع است که با «ال» همراه شده است و چنین جمعی به تصریح اهل ادب، افادهٔ عموم می‌کند. علاوه بر آن، کلمهٔ «کُلُّهَا» این عمومیت را تأکید کرده است و در نتیجه مراد آیه، تمامی اسمایی خواهند بود که ممکن است نام یک مسما واقع گردد و در کلام نیز قید یا عهدهی نیامده تا مراد، اسمای خاص یا معهود باشد. (همان) بنابراین در این آیه شریفه، تعلیم «جمیع اسما» به عنوان سر راهیابی به مقام خلافت الهی معرفی شده است؛ از این رو تأکید می‌کنیم که معیار خلافت، تنها علم به اسما نیست؛ بلکه علم به همهٔ اسما، ملاک دستیابی به خلافت الهی است. در نتیجه فرشتگان، شایسته خلافت خدا نیستند؛ چراکه مظهر برخی از اسمای الهی هستند، نه همه آنها. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۳ / ۲۰۴)

به عبارت دیگر، خلافت - که جانشینی چیزی در جای دیگری است - کامل نمی‌شود مگر به اینکه خلیفه نمایشگر مستخلف‌عنه باشد و تمامی شئون وجودی، آثار، احکام و تدابیر او را حکایت کند. (طباطبایی، ۱۴۲۴: ۱ / ۱۱۵) این امر جز به مظهریت تام در جمیع اسمای الهی محقق نمی‌شود.

ب) مظهریت تام خلیفه‌اللهی از دیدگاه ابن عربی

در بررسی سر خلافت انسان از دیدگاه مکتب عرفانی ابن عربی، باید به دو بُعد توجه داشت؛ یکی سر خلافت انسان در مقایسه او با حق تعالی و دیگری سر خلافت او در مقایسه با عالم هستی. انسانی که به مقام خلافت حق بار می‌یابد، باید از یک طرف تناسبی با حق پیدا کند و از طرف دیگر، احاطه‌ای بر عالم به دست آورد. در بررسی سر خلافت او نیز هر دو جنبه مورد توجه می‌باشد. در بُعد اول - که تناسب خلیفه الهی با مستخلف‌عنه است - مظهریت تام او مطرح می‌شود که موضوع بحث این نوشتار است؛ اما در بُعد دوم - که تناسب خلیفه الهی با مستخلف‌علیه است - بحث کون جامع بودن خلیفه مطرح می‌شود؛ بدین معنا که خلیفه حق، همه عوالم را در خود دارد و بر همه آنها احاطه وجودی دارد. از آنجاکه انسان جامع همه حضرات و مراتب می‌باشد، به عنوان حضرت کون جامع مطرح است؛ چراکه اصل تعین او از مقام احدیت و تعین اول آغاز می‌گردد و به مراتب واحدیت، عوالم عقول، عوالم و مراتب مثال و عالم اجسام منتهی می‌شود که در بین موجودات، تنها انسان در عین اینکه از اکوان است، می‌تواند تمام حضرات را در خود جمع نماید. (ابن عربی، ۱۳۳۶: ۲۲)

این دو خصیصهٔ مهم که سر باریابی انسان کامل به مقام خلافت می‌باشند، رابطه عمیقی با هم دارند. اگر انسان کامل، مظهر اتم حق به حساب می‌آید، از آن روست که کون جامع است و جامعیت انسان موجب شده تا مظهر اتم و تجلی اعظم باشد؛ یعنی از آنجاکه انسان کامل، همه مراتب و مظاهر - از تعینات خلقی تا تعینات علمی - را داراست، مظهر اتم حق بشمار می‌آید.

نکته دیگر در مقایسه این دو ویژگی انسان کامل این است که اگر او را نسبت به تعینات و مظاهر ارزیابی کنیم، به کون جامع بودن او می‌رسیم؛ چراکه او را دارای همه تعینات می‌بینیم و به همین سبب، او را کون جامع

به حساب می‌آوریم و اگر او را نسبت به حضرت حق بررسی کنیم، به مظهر اتم بودن او می‌رسیم؛ بدین معنا که ظهور تام حق را در این مظهر خواهیم یافت و از این رو او را مظهر اتم می‌نامیم. (ابن عربی، ۲۰۰۱: ۲۷۳)

کون جامع بودن انسان از مباحث مفصل عرفانی است که تبیین آن نیازمند نوشتاری مستقل است؛ اما آنچه در این تحقیق بررسی می‌شود، مظهریت خلیفه الهی است.

خلیفه مظهر تام حق

یکی از مبانی و اصول انسان‌شناختی که در مکتب عرفانی محی‌الدین در راستای خلافت انسان است، مظهر اتم بودن انسان کامل می‌باشد که در بررسی سرّ خلافت در بُعد تناسب خلیفه الهی با حق تعالی یا مستخلف‌عنه، بحث مظهر اتم و تجلی اعظم بودن انسان کامل مطرح می‌شود. خلیفه حق به‌طور اتم، حق را به نمایش می‌گذارد و به تعبیر عرفا، کمال استجلای حق در انسان کامل حاصل می‌شود. خلیفه الهی با جامعیتی که نسبت به اسمای حق دارد، محل ظهور تام حق تعالی می‌شود.

در مبانی هستی‌شناسی عرفان اسلامی، با توجه به اعتقاد به وحدت شخصی وجود، همه عالم جلوه حق هستند؛ اما مظهریت هر شیء در حد همان شیء و متفاوت با مظهریت شیء دیگر است که در بین همه اشیا، انسان کامل مظهریت تام دارد.

حقیقت انسان - و به تعبیر دیگر، حقیقت محمدی ﷺ - مقامی ویژه انسان است و سایر موجودات نمی‌توانند به آن بار یابند. این مقام مظهریت اسم جامع «الله» در تعین ثانی می‌باشد. در صقع ربوبی و در تعین ثانی، هریک از اعیان ثابتة جزئی، مظهری از اسمای جزئی هستند و هر اسمی، شاخه‌ای از اسم جامع الله می‌باشد. برای نمونه، عین ثابت شیطان و عین خارجی او مظهر اسم مضمّل است که این شعبه‌ای از اسم جامع الله به حساب می‌آید؛ اما انسان، مظهر اسم جامع الله است و عین ثابت و حقیقت انسان، عین ثابت اسم جامع الله می‌باشد که از آن به «حقیقت محمدی» تعبیر می‌شود: «ان الحقیقة المحمدية صورة الإسم الجامع الالهي.» (قیصری، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۴۵)

از این رو انسانی که اسم جامع الله را - که سرسلسله اسما در تعین ثانی می‌باشد - در خود تجلی دهد، همه اسما را در خود تجلی داده است و به حقیقت جمعی خود، واجد تمامی اسمای اندماجی و تفصیلی شده است. این انسان مظهر اسم جامع الله شده است و باید او را مظهر همه اسما دانست؛ برخلاف بقیه مخلوقات که مظهر اسمی از اسما می‌باشند. به عبارت دیگر، اسم جامع الله با هویت جمعی‌اش تنها در انسان پیاده می‌شود و حق در کمال تجلی خود، در انسان تجلی کرده است و تجلی بیشتری در کار نیست. عارفان معتقدند خداوند در هر مظهری در حد آن مظهر جلوه می‌کند؛ چرا که قیود هر مظهری باعث می‌شود خدا در حد آن شیء جلوه‌گری کند؛ اما او در انسان در حد خود حق تجلی می‌کند. (یزدان‌پناه، ۱۳۸۸: ۵۸۷)

ابوحامد ترکه، مظهریت تام انسان کامل را این گونه بیان می کند: (ابن ترکه اصفهانی، ۱۳۸۱: ۳۱۹)^۱

وقتی احکام وحدت در این هویت واحد به وحدت حقیقی بر احکام کثرت غالب شد، بلکه کثرت در تحت قهر احدی در مقام جمع معنوی منمحق شد، سپس این هویت در مظاهر متفرق غیر جامع - یعنی مظاهر این عالم عینی - بر سبیل تفصیل و تفریق ظاهر گردید، به طوری که احکام کثرت بر احکام وحدت غلبه کرد و امر وحدت به علت پراکندگی عقلی و تفصیلی عینی پنهان شد، خواست که ذات خویش را در مظهر کاملی اظهار نماید، مظهری که متضمن دیگر مظاهر نورانی و حقایق ظلی باشد و مشتمل بر همه حقایق سری و جهری بوده و محتوی همه رقایق باطنی و ظاهری باشد. (نائیجی، ۱۳۸۶: ۲ / ۸۱۷)

اگرچه خداوند در مقام ظهورات ذاتی، وحدت خود را ظاهر می سازد و در ظهورات متکثر فعلی، تعینات خاصه را اظهار می دارد، آن وحدت بدون کثرت است و این کثرت بدون وحدت. در نتیجه برای ارائه ذاتی که در این دو مقام به نحو وحدت و تفصیل ظهور کرده است، مظهر کامل و تامی را که واجد همه مظاهر تفصیلی و اجمالی و مشتمل بر همه حقایق سری از اسمای ذاتی، صفاتی و فعلی باشد، طلب می نماید که این مظهر همان انسان کامل است که با دربر داشتن جمیع اسمای فعلی، صفاتی و ذاتی، توحید را با بیانی که ناظر به این سه مرتبه از کمالات اوست، اظهار می دارد. (جوادی آملی ۱۳۷۲: ۵۵۱)

براساس این توضیح، به بیان محی الدین در مظهریت تام خلیفة الله می پردازیم. ایشان در کتاب *فصوص الحکم* در شروع فص آدمی، به بیان دلیل ایجاد خلیفه در عالم می پردازند:

لما شاء الحق سبحانه من حيث أسمائه الحسنی التي لا يبلغها الإحصاء ... أن یری عینه فی کون جامع یحصر الأمر کله ... أوجد آدم عليه السلام.^۲ (ابن عربی، ۲۰۰۹: ۳۵)

چون خداوند از حیث اسمای حسنی خود، که قابل شمارش نیست، و به حسب کمال اسمایی خود اراده کرد خود را در کون جامعی که همه اسما را در خود دارد، بنماید، آدم را ایجاد کرد ...

در توضیح این کلام محی الدین باید به این بیان عرفا توجه داشت که حق در کنار کمال ذاتی خود که براساس آن هیچ کمالی نیست که او فاقد آن باشد، دارای کمال اسمایی نیز می باشد که این کمال مقتضای اکملیت خداوند است؛ (جندی، ۱۳۶۱: ۱۳۱ - ۱۳۰) بدین معنا که اکملیت او اقتضا دارد که کمالات خود را

۱. ان تلك الهوية الواحدة بالوحدة الحقيقية لما غلبت فيها أحكام الوحدة على أحكام الكثرة، بل انمحي الكثرة تحت التهر الأحدی فی مقام الجمع المعنوي، ثم ظهرت فی مظاهر متفرقة غیر جامع من مظاهر هذه العوالم العينية على سبيل التفصیل و التفریق، بحيث غلبت الكثرة فی الأحكام على أحكام الوحدة و خفي هناك أمر الوحدة بحسب اقتضاء التفریق العقلي و التفصیل العيني، أراد أن يظهر ذاته فی مظهر كامل، يتضمن سائر المظاهر النورانية و الحقایق الظلية و يشمل على جميع الحقایق السرية و المهرية و يحتوي على جملة الرقائق البطنية و الظهريّة.

۲. براساس یکی از احتمالاتی که شرآح داده اند، جواب لما حذف شده است. (بنگرید به: قیصری، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۱۱)

جلوه دهد تا خود را در آن مشاهده کند و کمال این استجلا (خود را در غیر دیدن) در انسان کامل تحقق می‌یابد. سرّ ایجاد عالم، استجلا و کمال استجلا در وجود انسان کامل است؛ چراکه تنها انسان کامل، حق را به‌طور تام جلوه‌گر می‌سازد. لذا محی‌الدین در ادامه بیان دلیل می‌گوید:

اینکه یک چیز، خود را در نفس خود رؤیت کند، همچون دیدن خودش در امر دیگری که به‌منزله آینه‌ای در مقابل او باشد، نیست؛ چراکه آینه، خصوصیتی در اظهار آن چیز دارد که این خصوصیت بدون آینه حاصل نمی‌شود.^۱ (۲۰۰۹: ۳۵)

به‌تعبیر عرفا، جلا - که به‌معنای در خود دیدن است - همچون استجلا - که خود را در غیر دیدن است - نمی‌باشد و اینکه به کمالات خود علم داشته باشد، همچون ظهور این کمالات در غیر نمی‌باشد. وی در بیان مظهریت تام خلیفه‌الله، به خلق آدم به‌صورت حق اشاره دارد و در تبیین آن معتقد است خلیفه باید به‌صورت مستخلف‌له ظاهر شود و از همین‌رو خداوند انسان را بر صورت خود خلق کرد:

و الخلیفة من حیث ما هو خلیفة لابد أن يظهر بصورة المستخلف له و لهذا قال: «إن الله خلق آدم علی صورته.» (کلینی، ۱۳۶۵: ۱ / ۱۳۴؛ صدوق، ۱۳۷۸ق: ۱ / ۱۲۰؛ ابن‌عربی، ۲۰۰۱: ۱ / ۲۷۳)

خلیفه از آن جهت که جانشین مستخلف‌له می‌باشد، باید به‌صورت آن باشد و به همین جهت است که پیامبر اکرم ﷺ در مورد آدم فرمودند: «خداوند آدم را به‌صورت خود خلق کرد.»

ابن‌عربی براساس همین تحلیل معتقد است اگر انسان کامل شایستگی خلافت و نیابت از جانب خداوند را دارد، به‌دلیل مظهریت تام او و به‌تعبیر دیگر، خلق شدن او به‌صورت حق تعالی است. (همو، ۲۰۰۲: ۷۴)

همچنین وی غایت نهایی سیر انسان را در خلافت الهی انسان می‌داند؛ چراکه خلیفه‌الله تنها مظهری است که حق را با همه کمالات و اسما و صفاتش به‌ظهور می‌گذرد؛ به‌ویژه خلیفه‌اللهی که با زعامت اجتماعی خود به اظهار همه اسمای الهی می‌پردازد و با سلطنت این اسما ظاهر می‌شود. چنین خلیفه‌ای عطا می‌کند، منع می‌کند، عزیز می‌کند، ذلیل می‌کند، زنده می‌کند، می‌میراند، ضرر و نفع می‌رساند و اسما الهی را ظاهر می‌سازد. (همو، بی‌تا: ۲ / ۲۷۲)

انحصار مظهریت تام حق در انسان

خلیفه الهی باید مظهر تام مستخلف‌عنه (خداوند) باشد؛ اما غیر از انسان کامل، دیگر مظاهر، مظهریت تام ندارند؛ چراکه قیود هر مظهری باعث می‌شود حق در حد آن مظهر مقید ظهور یابد و هرکدام از مظاهر در حد خود به‌ظهور حق می‌پردازند؛ عقل اول که اولین جلوه خلقی حضرت حق به‌حساب می‌آید، تنها می‌تواند

۱. فإن روية الشی بنفسه ما هی مثل رؤیة نفسه فی أمر آخر یكون له کالمراة، فائتة تظهر له نفسه فی صورة يعطيها المحل المنظور فيه مما لم یکن يظهر له من غیر وجود هذا المحل و لاتیجلیه له.

اسمای تنزیهیه او را جلوه دهد؛ چنان که عالم ماده، اسمای تشبیهی او را به ظهور می‌رساند. (ابن ترکه اصفهانی، ۱۳۸۱: ۳۱۹ به بعد)

ابن عربی با اشاره به اینکه خداوند، صورت کامل را فقط به انسان عطا کرده است، به انحصار خلافت در انسان اشاره می‌کند:

فأعطاه [الانسان] الصورة الكاملة و لم يعطها لأحد من أصناف العالم. (بی تا: ۲ / ۳۵۵)

خداوند صورت کامل را به انسان عطا کرد و به هیچ کدام از صنف‌های عالم آن را عطا نکرد.

ایشان در ادامه با استناد به آیات سوره بقره در مورد خلافت آدم عليه السلام، اعطای جمیع اسمای الهی به وی را یادآور شده، ملائکه الهی را از این موهبت بی‌بهره می‌داند. (همان: ۲ / ۳۵۵؛ همو، ۲۰۰۹: ۳۷) او در رسالته *نسخة الحق* با صراحت کامل، خلافت را در انسان کامل منحصر می‌داند و دلیل آن را حصول همه اسما در او برمی‌شمارد. (۲۰۰۱: ۲۷۳)

رابطه مظهر اتم با مقام خلافت

خلیفه خداوند کسی است که همه کمالات او خود را بازتاب دهد در بین همه مظاهر و تعینات، هیچ کدام همچون انسان کامل، مظهر جمیع اسما و صفات حق به حساب نمی‌آید. از این رو در بین همه مظاهر، انسان کامل تنها مظهري است که می‌تواند به مقام خلافت راه یابد و همه صفات مستخلف‌عنه خود را به ظهور برساند. (همو، بی تا: ۱ / ۲۶۳) از طرف دیگر نیز خلیفه الهی برای تصرف در عالم، نیازمند اسمای الهی است؛ چراکه با این اسما می‌تواند در عالم تصرف نماید: «و لجمعیة الاسماء الالهیة کان له الحکم علیها و التصرف فیها و کان لها الاتقیاد الیه و الالتفات لجانیه». (همو، ۲۰۰۱: ۲۷۳)

بررسی و تطبیق

در بررسی دیدگاه ابن عربی در مورد سر خلافت الهی انسان و مقایسه آن با قرآن کریم مشخص شد که اگر در قرآن کریم بر تعلیم اسمای الهی برای راهیابی به خلافت الهی تأکید می‌شود، در مکتب ابن عربی نیز سخن از مظهریت خلیفه الهی از حق تعالی می‌باشد و اگر در آیات، سخن از تعلیم «جمیع اسما» است، در عرفان هم بر مظهریت «تام» تأکید می‌شود. حاصل آنکه هر دو، سر خلافت را با اسمای الهی گره می‌زنند و رمز این را که انسان و فقط انسان می‌تواند به مقام خلافت الهی بار یابد، در توان انسان برای دستیابی به جمیع اسمای الهی معرفی می‌کنند. از این رو ابن عربی نیز هماهنگ با قرآن کریم، خلافت الهی را منحصر در انسان می‌داند و ملائکه را از این مقام بی‌بهره می‌شمارد.

انسان پس از سیر در اسما و تعلیم آنها، آمادگی مقام خلافت را می‌یابد. چنین انسانی، کون جامعی است که همه حضرات و عوالم را در خود جای داده، در همه عوالم سریان دارد. بنابراین اگر در عرفان، خلیفه الهی کون

جامع است، از منظر متون دینی نیز او در همه عوالم حضور دارد؛ از این رو روایات، امامان معصوم علیهم السلام را اسمای الهی می‌داند؛^۱ اسمایی که ارکان عالم را پر کرده و تاروپود همه اشیا را دربر گرفته‌اند و در همه عالم حضور دارند: و بأسمائك التي ملأت أركان كل شيء. (کفعمی، بی‌تا: ۱۸۸؛ قمی، ۱۳۷۵، دعای کمیل: ۱۰۲) به اسمای تو (خداوند) که ارکان همه اشیا را پر نموده است.

بر همین اساس، سعه وجودی امام همه عالم را پر کرده است و می‌توان حضور وجودی او را در ذره ذره عالم مشاهده کرد. از این رو در وصف «ولاة الامر» آمده است:

فبهم ملأت سمائك و أرضك حتى ظهر أن لا إله الا أنت. (طوسی، ۱۴۱۱: ۸۰۴)
آسمان و زمینات را با آنها پر کردی تا اینکه آشکار شد خدایی جز تو نیست.

نتیجه

با تأمل در مباحث عرفان اسلامی به‌ویژه دیدگاه‌های ابن عربی می‌توان به این حقیقت دست یافت که بسیاری از این مباحث در حقیقت، تفسیر آیات قرآن کریم و روایات معصومین به حساب می‌آید. چنانچه بزرگان این وادی، کتب عرفا را تفسیر انفسی قرآن کریم به حساب می‌آورند. بر همین اساس قرابت خاصی بین مباحث عرفانی با مباحث قرآنی، مخصوصاً در بحث خلافت الهی انسان وجود دارد که در مقایسه بین دیدگاه قرآن کریم در مورد سر خلافت انسان، با دیدگاه ابن عربی، به‌خوبی نزدیکی آنها ملاحظه می‌شود. ابن عربی با الهام از آیات قرآن کریم که با اشاره به تعلیم اسما الهی به حضرت آدم علیه السلام شایستگی او را برای خلافت الهی بیان می‌کند، با بیان مظهریت خلیفه الهی به تبیین سر خلافت می‌پردازد و با تأکید بر مظهریت تامه خلیفه الهی، سر تأکید قرآن کریم بر تعلیم «جميع اسماء» را آشکار می‌سازد. بر این اساس وی معتقد است خلیفه با بروز دادن جمیع اسما الهی، نمایشگر مستخلف‌عنه می‌شود و در بین همه مخلوقات شایستگی جانشینی و خلافت از جانب حق تعالی را پیدا می‌کند.

منابع و مأخذ

۱. آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
۲. ابن ترکه اصفهانی، علی بن محمد، ۱۳۸۱، تمهید القواعد، با حواشی محمدرضا قمشه‌ای و محمود قمی، مقدمه، تصحیح و تعلیق: سیدجلال الدین آشتیانی، قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

۱. «نحن الأسماء الحسنی»، (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۵ / ۵) «نَحْنُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى الْمَخْرُوجَةُ مِنَ الْمَكُونِ نَحْنُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى الَّتِي إِذَا سُئِلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا أَجَابَ نَحْنُ الْأَسْمَاءُ الْمَكْتُوبَةُ عَلَى الْعَرْشِ.» (همو: ۲۷ / ۳۸)

- میزان انطباق دیدگاه ابن عربی در مظهریت تام خلیفة الله با قرآن کریم □ ۸۳
۳. ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴ ق، *تحف العقول*، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
  ۴. ابن عربی، محی الدین، ۱۳۳۶، *کتاب انشاء الدوائر و یلیه عقله المستوفز و یلیه کتاب التدبیرات الالهیه فی اصلاح المملكة الانسانیة*، لیدن هلند، مطبعة بریل.
  ۵. _____، ۲۰۰۱ م، *نسخة الحق*، (موجود در رسائل ابن عربی: ج ۱)، تحقیق و تقدیم: سعید عبد الفتاح، بیروت، مؤسسه انتشار العربی، چاپ اول.
  ۶. _____، ۲۰۰۲ م، *عقله المستوفز*، (موجود در رسائل ابن عربی: ج ۲)، تحقیق و تقدیم: سعید عبد الفتاح، بیروت، مؤسسه انتشار العربی، چاپ اول.
  ۷. _____، ۲۰۰۹ م، *فصوص الحکم*، تحقیق: عاصم ابراهیم الکیانی، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ دوم.
  ۸. _____، بی تا، *الفتوحات المکیة*، ۴ جلدی، بیروت، دار صادر.
  ۹. ابن فارس، ابوالحسین احمد، ۱۴۰۴ ق، *معجم مقائیس اللغة*، تحقیق و ضبط: عبدالسلام محمد هارون، مکتب الاعلام الاسلامی.
  ۱۰. ابن منظور، ۲۰۰۰ م، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر.
  ۱۱. امام خمینی، سیدروح الله، ۱۳۸۵، *تفسیر القرآن مجید برگرفته از آثار امام خمینی*، نگارش: محمدعلی ایازی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، مؤسسه چاپ و نشر عروج.
  ۱۲. الایجی، عبدالرحمن بن احمد، بی تا، *المواقف فی علم الکلام*، بیروت، عالم الکتب.
  ۱۳. التفنازانی، مسعود بن عمر بن عبدالله، ۱۴۰۹ ق، *شرح المقاصد*، تحقیق، تعلیق و مقدمه: عبدالرحمن عمیره، تصدیر: صالح موسی شرف، قم، منشورات الشریف الرضی، چاپ اول.
  ۱۴. جندی، مؤیدالدین، ۱۳۶۱، *شرح فصوص الحکم*، تصحیح: سیدجلال الدین آشتیانی، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه مشهد.
  ۱۵. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۲، *تحریر تمهید القواعد*، تهران، الزهراء، چاپ اول.
  ۱۶. _____، ۱۳۸۰، *تسنیم*، تنظیم: احمد قدسی، ویرایش: علی اسلامی، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
  ۱۷. _____، ۱۳۸۲، *حیات حقیقی انسان در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم)*، ج ۱۵، قم، مرکز نشر اسراء.
  ۱۸. حسن زاده آملی، حسن، ۱۳۶۵، *هزار و یک نکته*، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
  ۱۹. الحوزی الشرتونی، سعید، ۱۴۰۳ ق، *اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*، منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، قم.

- ۸۴ □ فصلنامه علمی - پژوهشی اندیشه نوین دینی، س ۸، پاییز ۹۱، ش ۳۰
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داود، دمشق، بیروت، دارالعلم - دارالشامیه، الطبعة الاولى.
۲۱. زمخشری، محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل*، تصحیح: مصطفی حسین احمد، بیروت، دارالکتب العربی، الطبعة الثالثة.
۲۲. سبحانی، جعفر، ۱۴۱۷ ق، *الالهیات علی هدی کتاب السنة و العقل*، به قلم: محمد مکی العاملی، قم، مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، چاپ چهارم.
۲۳. شبر، سید عبدالله، ۱۴۱۲ ق، *تفسیر القرآن الکریم*، بیروت، دارالبلاغه للطباعة و النشر، چاپ اول.
۲۴. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۳۶۶، *تفسیر القرآن الکریم*، تصحیح: محمد خواجهی، قم، بیدار، چاپ دوم.
۲۵. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی، ۱۳۷۸ ق، *عیون اخبار الرضا علیه السلام*، انتشارات جان.
۲۶. _____، ۱۳۹۵ ق، *کمال‌الدین*، قم، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
۲۷. _____، بی تا، *علل الشرایع*، قم، مکتبه الداوری.
۲۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۴۲۴ ق، *المیزان فی تفسیرالقرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۷، *تفسیر جوامع الجامع*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم، چاپ اول.
۳۰. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، ۱۴۱۱ ق، *مصباح المتهدد*، مقدمه: علی اصغر مروارید، بیروت، مؤسسه فقه الشیعه، الطبعة الاولى.
۳۱. عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۳۸۰ ق، *کتاب التفسیر*، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، چاپخانه علمیه.
۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، *کتاب العین*، قم، انتشارات هجرت، چاپ دوم.
۳۳. الفیومی، احمد بن محمد، ۱۴۰۵ ق، *المصباح المنیر*، قم، دارالهجره، چاپ اول.
۳۴. قمی، عباس، ۱۳۷۵، *مفاتیح الجنان*، تصحیح: حسین استاد ولی، تهران، سازمان انتشارات کیهان، چاپ اول.
۳۵. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۷، *تفسیر القمی*، تحقیق: سیدطیب موسوی جزایری، قم، دارالکتب، چاپ چهارم.
۳۶. قیصری، داوود، ۱۳۸۲، *شرح فصوص الحکم*، تحقیق: حسن حسن زاده آملی، قم، بوستان کتاب قم.
۳۷. کفعمی، ابراهیم ابن علی، بی تا، *البلد الامین*، چاپ سنگی، بی جا، بی نا.
۳۸. الکلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۵، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۳۹. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ ق، *بحارالانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء.

۴۰. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۱. _____، ۱۳۸۰، *تفسیر روشن*، تهران، مرکز نشر کتاب، چاپ اول.
۴۲. مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق، *الارشاد*، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول.
۴۳. _____، ۱۴۲۴ق، *تفسیر القرآن المجید*، تحقیق: سیدمحمدعلی ایازی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
۴۴. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول.
۴۵. نائجی، محمدحسین، ۱۳۸۶، *ترجمه و شرح التمهید فی شرح قواعد التوحید*، تألیف صائِن الدین علی بن محمد بن ترکه، قم، مطبوعات دینی.
۴۶. یزدان پناه، سید یدالله، ۱۳۸۸، *مبانی و اصول عرفان نظری*، نگارش: سیدعطاء انزلی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام، چاپ اول.

